

TARİH ARAŞTIRMALARINA FARKLI YAKLAŞIMLAR

EDİTÖR

Öğr. Gör. Dr. Ayşe ERKMEN

YAZARLAR

Doç. Dr. Esmâ TORUN ÇELİK

Doç. Dr. Fazıl KARAHAN

Doç. Dr. Kamil DOĞANCI

Dr. Öğr. Üyesi Abdulhamit KAVAK

Dr. Öğr. Üyesi Faruk TAŞKIN

Dr. Öğr. Üyesi İlbey DÖLEK

Dr. Öğr. Üyesi Tansu Hilmi HANÇER

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Ziya KESKİN

Öğr. Gör. Dr. Ayşe ERKMEN

Dr. Nevim TÜZÜN

Zöhre YÜCEKAYA

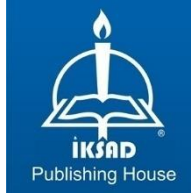
TARİH ARAŞTIRMALARINA FARKLI YAKLAŞIMLAR

EDİTÖR

Öğr. Gör. Dr. Ayşe ERKMEN

YAZARLAR

Doç. Dr. Esmâ TORUN ÇELİK
Doç. Dr. Fazıl KARAHAN
Doç. Dr. Kamil DOĞANCI
Dr. Öğr. Üyesi Abdulhamit KAVAK
Dr. Öğr. Üyesi Faruk TAŞKIN
Dr. Öğr. Üyesi İlbey DÖLEK
Dr. Öğr. Üyesi Tansu Hilmi HANÇER
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Ziya KESKİN
Öğr. Gör. Dr. Ayşe ERKMEN
Dr. Nevim TÜZÜN
Zöhre YÜCEKAYA

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the
publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of
Economic Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7279-73-4
Cover Design: İbrahim KAYA
December / 2020
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN

ÖNSÖZ

Öğr. Gör. Dr. Ayşe ERKMEN.....1

BÖLÜM 1

TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ'NİN BASINDA YANKILARI

Doç. Dr.,Esmâ TORUN ÇELİK.....5

BÖLÜM 2

CUMHURİYETİN İLK ELLİ YILINDA TÜRKİYE'NİN MODERNLEŞME, BÜROKRASI VE DEMOKRASI PRATİĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Ziya KESKİN.....45

BÖLÜM 3

ULUS GAZETESİ'NDE 1935-1936 YILLARINDA YAYINLANAN VAKIF HABER VE İLANLARI

Dr. Öğr. Üyesi Tansu Hilmi HANÇER.....77

BÖLÜM 4

MISIR'IN KARİZMATİK LİDERİ NASIR, NASIR DÖNEMİ MISIR VE TÜRKİYE MISIR İLİŞKİLERİ

Öğr. Gör. Dr. Ayşe ERKMEN.....121

BÖLÜM 5

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE BİR

MİZAH GAZETESİ: HANDE

(TANITIMI, FİHRİSTİ VE KAPAK ALBÜMÜ)

Dr. Nevim TÜZÜN.....183

BÖLÜM 6

DİNLER TARİHİ AÇISINDAN İLAHİ DİNLERDE DİN EĞİTİMİ

Dr. Öğr. Üyesi İlbey DÖLEK.....215

BÖLÜM 7

BİLİM TARİHİ AÇISINDAN GÖBEKLİ TEPE

Doç. Dr. Fazıl KARAHAN,

Zöhre YÜCEKAYA.....245

BÖLÜM 8

IULIUS CLAUDIUS HANEDANI DÖNEMİ'NDE ROMA'NIN BITHYNIA ET PONTUS EYALETİ VALİLERİ

Doç. Dr. Kamil DOĞANCI.....273

BÖLÜM 9

ESKİÇAĞDA SAPAN

Dr. Öğr. Üyesi Abdulhamit KAVAK.....305

BÖLÜM 10

ARTVİN BASIN TARİHİ ÜZERİNE BİRKAÇ NOT

Dr. Öğr. Üyesi Faruk TAŞKIN.....321

BÖLÜM 7

BİLİM TARİHİ AÇISINDAN GÖBEKLİ TEPE

Doç. Dr. Fazıl KARAHAN¹
Zöhre YÜCEKAYA²

¹ Doç. Dr, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Denizli, Türkiye, fkarahan@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-0606-9581>)

² Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Doktora Öğrencisi, Denizli, Türkiye, zohreyucekaya.4420@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-6537-8969>)

GİRİŞ

Akıl ve bilinç yetisini kazandığı, dünyaya geldiği andan itibaren araştırmaya başlayan insan, doğayı, kendini ve Tanrı'yı bilmek ister. Bilmek, bilmek için değildir. Bilmek insan içindir, insanı tanımak ve yönetmek içindir. Bu bilme isteğinden Doğa bilimleri, İnsan bilimleri ve Din bilimleri oluşur. Bilim, genelgeçer bilgiyi ifade eder: Doğa bilimlerinin kaynağı doğa, İnsan bilimlerinin kaynağı insan, Tanrı bilimlerinin kaynağı Tanrı'dır. Bazı insan toplumları bazı dönemlerde birtakım bilim alanlarında genelgeçer bilgiye ulaşma yolunda ilerlerken, kimilerinin bazı dönemlerde çeşitli sebeplerle genelgeçer bilgiyi ifade eden bilimlerden uzaklaştıkları ve sapsmalar içine girdikleri görülür. Bu bağlamda Bilim Tarihi, bilimin ortaya çıkışı, yayılışı, kullanılışı ve gelişme koşullarının tarihî serüvenini inceler.

Bilim Tarihi, insanlığın genelgeçer bilgi araştırma serüvenini arkeolojik buluntulardan; tarihî mitolojik, edebî, dinî, felsefî, bilimsel kalıntı ve belgelerden hareketle inceler. Bilim tarihi, geriye doğru bir araştırmadır. Eskiye dair her yeni bulgu, bilim tarihi için önemlidir. Bazı yeni bulgular bilim tarihini yeniden gözden geçirmeye ve bilimin gelişme aşamalarını genel saptayışımızı kökten değiştirmemize sebep olabilir. İşte Göbekli Tepe, Bilim Tarihi için böyle bir etkiye haizdir.

1995'de arkeolojik kazılar neticesinde Şanlıurfa'da bulunan ve Neolitik Dönemde Anadolu'da yapılan ilk tapınak olarak bilinen Göbekli Tepe'yi mercek altına alarak orada oluşan medeniyetin Bilim Tarihi içindeki yerini tespit etmek bu çalışmanın temel amacıdır.

Göbekli Tepe'nin keşfi bilim tarihindeki birçok yaygın görüşün yeniden gözden geçirilmesi gereğini doğurmuştur. Kazılarda tarım, yerleşik hayata geçiş ve avcı-toplayıcı insanların iş birliğiyle ortaya çıkan yapılar görülmektedir. Taşları yontma işleminin altı bin yıl önce metal aletlerle değil, yaklaşık on iki bin yıl önce, metal alet kullanılmadan da, detaylı şekilde yapılabildiği ortaya çıkmıştır. İlk kumaş parçasının Göbekli Tepe'de bulunması, ipliğin dokunup kumaş yapılmasının, başka bir ifadeyle ilk dokumanın M.Ö. 9000 yılında değil, on iki bin yıl öncesinde yapıldığını göstermiştir. Göbekli Tepe'deki dikili taş ve heykellerin gelişigüzel inşa edilmediği, inşa eden insanların geometri, matematik ve astronomi bilgisine sahip oldukları aşikârdır.

Göbekli Tepe'deki yapılar, heykel ve dikili taşlar, ortak iş gücünü, bilgiyi, düşünce ve inancı göstermektedir. Kabartmaların her biri, bu insanların düşünce ve yaşantılarını yansıtmaktadır. Bu buluntular o dönemde ulaştıkları doğa bilgisi, insan bilgisi ve Tanrı bilgisini göstermesi ve bilimin gelişim sürecine, Bilim Tarihini aydınlatma açısından hayati değerdedir.

1.1. Genel Bilgiler

Bilim tarihçileri arasında yaygın görüş şöyledir: Göçebe ve avcı-toplayıcı yaşantıdan yerleşik hayata geçiş, hayvanları evcilleştirme, kile şekil verip çanak-çömlek yapma (Mutluay, 2010: 7; Göler, 2016: 11), ritüel amaçlı yapılar inşa etme (Hole, 2002: 191; Göler, 2016: 11) vb. insanlık tarihi için çok önemli olan değişim ve dönüşümlerin görüldüğü Neolitik Dönem ilk olarak Mezopotamya'da başlayıp daha

sonra Anadolu'da gelişip yayılmıştır (Başgelen, 2006: 108-110; Göler, 2016: 11). Mezopotamya, insanların göçebelikten yerleşik hayata geçtiği, tahılların ve hayvanların ıslah edildiği, tarım toplumuna geçildiği uygarlığın ilk adımlarının atıldığı yerdir (Göler, 2016: 21; McNeill, 2002: 32-34). Oysa günümüzden 12.000 yıl öncesine tarihlenen (Özçelik, 2018: 9), çanak çömleksiz Neolitik Döneme ait bir inanç merkezi olduğu düşünülen Göbekli Tepe'de (Göler, 2016: 16; Mann, 2011: 57; Schmidt, 2007: 22-23), insan topluluklarının organize olabildikleri görülmektedir (Vahapoğlu, 2013: 30; Yelken, 2019: 229-234). Göbekli Tepe'de çeşitli medeniyet emarelerinin bulunması, ilk medeniyetin Mezopotamya'da başlayıp Anadolu'ya yayıldığı görüşünü çürütür.

Göbekli Tepe'nin keşfinden önce yaygın görüş: Yerleşik hayata geçmeyen avcı-toplayıcı ilkel insanlar organize olup yapılar inşa edemezler, içsel tapınma gereksinimleri yoktur; siyaset, din, sanat vb. gibi oluşumlara, fikrî seviye ve iş birliğine sahip değildirlir (Childe, 2006: 35-36; Göler, 2016: 17) şeklindeydi. Göbekli Tepe'nin keşfi, insanlar arasındaki bu işbirliği ve organizasyonun yerleşik hayata geçildikten ve tarım toplumundan sonra ortaya çıktığı düşüncesini sarsmış ve insanlık tarihine bakış açısını değiştirmiştir (Göler, 2016: 17; Özcan, 2014: 32). Bilim ve insanlık tarihindeki bu yaygın görüşlerin yeniden gözden geçirilmeleri kaçınılmaz olmuştur.

Kazı çalışmalarını yürüten Klaus Schmidt'e göre, bölgede yaşayan insanlar önce tapınakları inşa edip, sonra yerleşik hayata geçtiler (Özcan, 2014: 34). Çünkü Neolitik Çağın doğuda başlamasıyla batıda

görülmesi arasında neredeyse 5000 yıl vardır. Dolayısıyla Neolitik Döneme, Göbekli Tepe'nin yapılmaya başlanmasından sonra geçilmiştir (Göler, 2016: 11).

Göbekli Tepe, İngiltere'deki Stonehenge'den 7000 yıl, Mısır piramitlerinden yaklaşık 7500 yıl daha eskidir (Lorenzis ve Orofino, 2015: 41; Yelken, 2019: 37). Bu durum, Göbekli Tepe'nin tüm medeniyetlerin beşiği olduğu (Yelken, 2019: 37), ilk medeniyetin Göbekli Tepe ve civarında başladığı, buradan Mezopotamya, Mısır ve çevre bölgelere yayıldığı düşüncesini öne çıkarır.

Göbekli Tepe'de 7 ana yapı (A, B, C, D, E, F ve Aslanlı dikilitaş) gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu yapılar Göbekli Tepe'nin çok küçük bir kısmıdır. Schmidt'e göre, arazinin geri kalanında 15 tapınak daha vardır. Buluntular gün yüzüne çıktıkça Göbekli Tepe'deki bilim, sanat, mimarî ve din anlayışları da netleşecektir (Collins, 2016: 78; Kılıç ve Eser, 2019a: 753). Schmidt, Göbekli Tepe'nin mabetler kompleksi olduğunu savunsa da bölgenin astronomi olaylarının incelendiği bir gözlem evi olduğunu iddia eden İtalyan astronom Giulio Magli ve Hint astronom B.G. Sidharth gibi kimseler de vardır (Kılıç ve Eser, 2019b: 362).

Göbekli Tepe'deki yapılar **T** biçiminde sütunlarla (**Şekil 1**) çevrilidir. Merkezde iki tane **T** şeklinde sütun karşılıklı yer alır. Arkeologlar sütunlarda insan tasvirleri olduğunu düşünmektedir. Sütunlar üzerinde hayvan tasvirleri ve soyut semboller de bulunmaktadır (Vahapoğlu, 2013: 38). C ve D yapılarında duvarların on iki dikilitaşa bölündüğü görülmektedir. **T** şeklinde on iki dikilitaşın kullanılması, bu sayının

rastlantı mı, yoksa bilinçli mi kullanıldığı sorusunu akla getirmektedir (Collins, 2016: 62-63; Kılıç ve Eser, 2019a: 754).

Şekil 1: Göbekli Tepe (<https://www.google.com/> 02.06.2020)

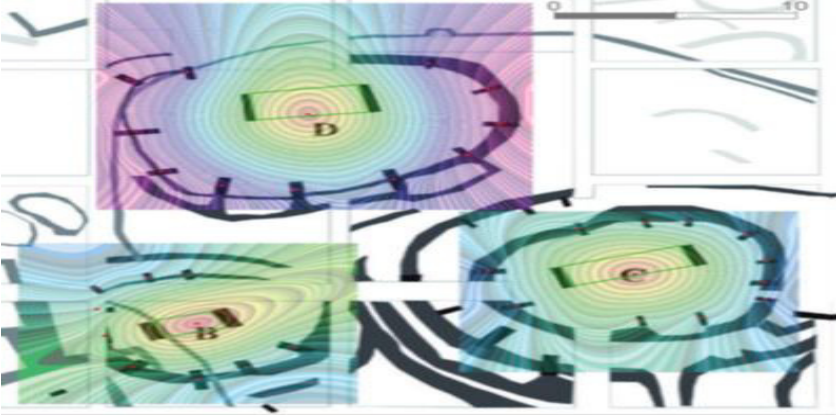
1.2. Göbekli Tepe’de Matematik, Geometri ve Astronomi

Matematik ve geometri bilgisinin ilk Mezopotamya uygarlıklarında görüldüğü, Sümer ve bilhassa Babillerin gelişmiş matematik ve geometri bilgisini astronomiye uygulayarak birçok yeniliğe öncülük ettikleri (Yıldırım, 2019: 19-21) bilim tarihçilerince yaygın görüştür. Göbekli Tepe’nin keşfiyle bu görüşün de yeniden ele alınması gerekir.

C ve D yapılarındaki süsleme ve figürlerin dikilitaşların sadece sağ yüzünde olduğu görülür ki bu kabartmaların belli bir düzene göre görülmesinin istendiği, tapınağa gelenlerin saat yönünde hareket etmelerini salık verir. Dikilitaşların konumlandırılışı, üzerindeki kabartmalar, saat yönüne doğru yönlendirme, gökyüzü hareketleriyle bağlantılıdır. Güneşin doğuşu, gün içindeki seyri ve batışıyla ilişkilidir (Collins, 2016: 92).

Güneşin dairesel seyri, yılı on iki aya böler. Her takımyıldızı otuz günlük periyotlarda görülür ve periyotların tamamlanıp ilk takımyıldızının yeniden görünmesi on iki döngüden sonra gerçekleşir. Böylelikle yıl, on iki bölüme ayrılır. Her biri 30 derece olan bu bölümlerin birleşmesiyle 360 derecelik daire oluşur. Mevsimlerin geçişi, gezegen hareketleri bir döngü oluşturur ki bu astrolojinin temelidir. Yılın on iki aya bölünmesi ve burçların keşfi özellikle Yunanlılara atfedilir. Göbekli Tepe'nin keşfiyle bu düşünce de sarsılmıştır. Göbekli Tepe'de gökyüzü hareketlerinin izlenerek burçların bulunduğu, bu hareketlerden yola çıkılarak geometrik temele sahip ritüel alanın inşa edildiği görülmektedir (Collins, 2016: 93).

Göbekli Tepe'nin belli bir geometrik dizayna sahip olması, geometrinin mimaride yerleşik hayata ve tarım toplumuna geçildikten sonra kullanıldığı bilgisini de çürütmüştür. Göbekli Tepedeki yapılar, geometrik bir dizayn çerçevesinde, eşkenar ve dikdörtgen mimarisinin temellerini teşkil edecek tarzdadır. B, C ve D sütunlarının belirli merkeze göre konumlandırıldıkları, C ve D sütunlarının güney cephesinin orta noktasında buldukları, B sütununun merkeze daha yakın olduğu, T şeklindeki sütunların dikdörtgen bir alana yerleştirildiği (Şekil 2), böylece yapıların geometrik bir düzene göre konumlandırıldıkları görülmektedir (Haklay ve Gopher, 2020: 6-7).

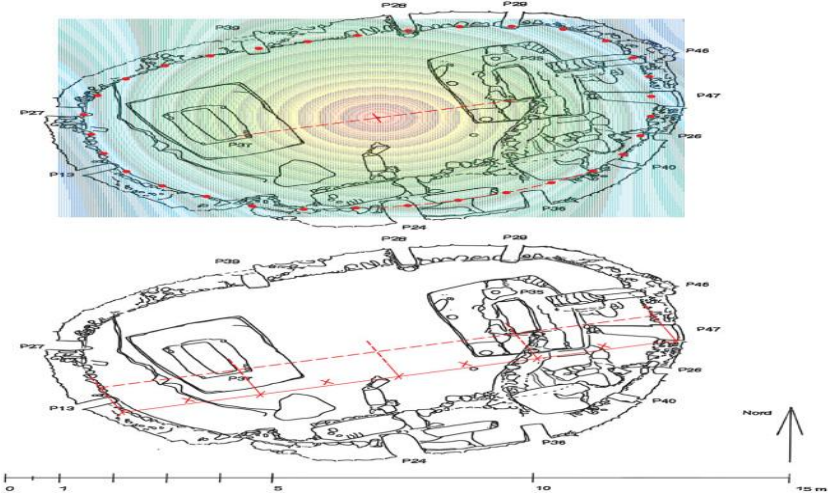
Şekil 2: Sütunların Konumlarına Göre Hesaplanmaları ve Dikdörtgen Alanlara Yerleştirilmesinin Görselleştirilmesi. (Haklay ve Gopher, 2020: 6)

Özellikle D sütununda, kenarları yaklaşık 19.25 metre olan bir eşkenar üçgen dizaynı (Şekil 3) göze çarpar. B sütununun merkezî sütuna hizalanması ve C sütununun güneye paralel olarak uzanması, bir kompozisyon ve simetri oluşturur (Haklay ve Gopher, 2020: 6-8).

Şekil 3: B, C ve D Sütunlarının Oluşturduğu Eşkenar Üçgen Çizimi. (Haklay ve Gopher, 2020: 9)

Sütunlarda minimal açı farkları olsa da, dikilitaşların doğu ve batı yönünde benzer şekilde dizilerek simetri oluşturması (Şekil 4), Göbekli Tepe halkının gökyüzündeki hareketleri izlediklerini ve bu bilgileri mimariye uyguladıklarını gösterir (Metin, 2019: 154).

Şekil 4: Merkezi Sütunların Eşit Uzaklıkta Bir Simetri Oluşturduğunu Gösteren Çizim (Haklay ve Gopher, 2020: 7)

Tapınağın iç yapısına bakıldığında, zeminin su geçirmemesi için sert taşlar ve küçük mermerlerin harçla karıştırılarak “terrazo” tarzı sıvandığı (Kurt ve Göler, 2017: 1124; Schmidt, 2007: 260); tapınak yapısının batıdan doğuya eğimli olduğu görülür. Bu eğimin tabandaki suyun dışarıya tahliyesi amacıyla olduğu tahmin edilmektedir (Kurt ve Göler, 2017: 1124; Sepici, 2018: 70). Terrazo tarzı zemin kaplama, çok daha sonraları uygulanan bir tekniktir. Bu tekniğin uygulanması, gelişmiş mimarî bilgiye işaret etmektedir (Metin, 2019: 163).

C tapınağındaki labirentli, eş merkeze sahip üç duvarla çevrili yapı (Kurt ve Göler, 2017: 1125; Schmidt, 2007: 142-143) mimarî bilginin düzeyini göstermektedir. Tapınağın duvarları yaklaşık 1 metre genişliğinde taşlarla çevrilidir. Duvarlar, ince işçilikle özenle yontulmuş ve birbirinden farklı yapıdadır. On tonluk T şeklindeki dikilitaşlar, zeminde içi oyulmuş taşlar üzerine oturtulmuş. Üstelik sütunlar bu konik yuvalara tam oturmuş. Günümüz teknolojisinde birçok alet ve matematik bilgisi gerektiren bu işlemler, 12000 yıl önce Göbekli Tepe’de yapılabilmiş (Sepici, 2018: 80-81).

Bazı araştırmacılar dikilitaşların konum, pozisyon ve sıralanışlarının, gökyüzü hareketlerini incelemeye yönelik yapıldıklarını, bu yapıların gözlemevi olabileceğini savunurlar. Söz gelimi, G. Magli; *Sirius* yıldızının, R. Schoch; *Oriyon* takımyıldızının, A. Collins ise *Deneb* yıldızının gözlemlenecek şekilde yapıların konumlandırıldığını ifade ederler (Etlı, 2016: 107-109; 2020: 3; Kurt ve Göler, 2017: 1131; Lorenzis ve Orofino, 2015: 40-42; Schoch, 2010: 55).

Göbekli Tepe’nin on iki bölüme ayrılan mimarisinde kozmik bilgilerin temel alınması ve sütunların orantısal yapıları bu uygarlığın geometri, matematik ve kozmik ahenk hususunda temel bilgilere sahip olduğunu gösterir (Collins, 2016: 94). Bütün bunlar Göbekli halkının düşünüldüğü kadar ilkel olmadıkları, temel matematik, geometri ve astronomi bilgilerine sahip olduklarını gösterir. Bu durumda matematik, geometri ve astronomi bilgisinin Sümer, Babil, Mısır, Yunan şeklindeki gelişim sıralanışını, yeniden tespit etmek ve yeni bulgulara göre başa Göbekli Tepe medeniyetini yerleştirmek gerekir.

1.3. Göbekli Tepe’de Sosyal Hayat ve Tarım

İnsan topluluklarının uzun vadeli en önemli gelişim eşiğinden biri Neolitik Döneme geçiştir. Göçebe yaşantıdan yerleşik ve karmaşık topluma geçiş süreci, insanın sosyal ve bilişsel kapasitesiyle ilişkilidir. İnsanlar algıda seçicilik, ezberleme, ortak değer oluşturma, iletişim kurma ve işbirliğine dayalı hareketle gelenekler, söylemler, yapılar ve semboller meydana getirirler (Watkins, Benz, Georg ve Gebel, 2014: 47). İşte göçebe hayattan yerleşik hayata geçişin Neolitik dönemde olduğu düşüncesi Göbekli Tepe’nin keşfiyle sarsılmıştır. Buzul çağının sonlarında yapılan Göbekli Tepe, Neolitik Çağın erken dönemi olan çanak-çömleksiz döneme denk gelir (Mann, 2011: 57).

Göbekli Tepe’den önce yaygın bir başka görüş: Mağaralarda yaşayan avcı-toplayıcı ilkel insanlar, yeni beslenme kaynakları arayışına girmiş ve hayvanları evcilleştirmişlerdir. Tarım devriminin başlamasıyla yerleşik hayata geçmişler ve daha sonra varlığını sorgulayarak bir inanç sistemi geliştirmişlerdir şeklindedir. (Yelken, 2019: 26-28). Göbekli Tepe’nin keşfi, insanlık tarihi hakkındaki bu kabullerin de yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılar. Çünkü tonlarca dikili taşların yapımı, merkezî alana taşınıp yerleştirilmesi, üzerlerine birçok figürün işlenmesi bir organizasyon ve işbirliğini gerektirir. Bu, tapınağın mimarî yapısının düşünüldüğünden çok daha çağdaşlığını, örgütsel insan faaliyetlerini, insan topluluklarının iş birliği içinde bir araya geldiklerini göstermektedir (Haklay ve Gopher, 2020: 11; Peters ve Schmidt, 2004: 215; Yelken, 2019: 232). Henüz yerleşik hayata ve tarım toplumuna geçilmeden Göbekli Tepedeki insanların işbirliğiyle

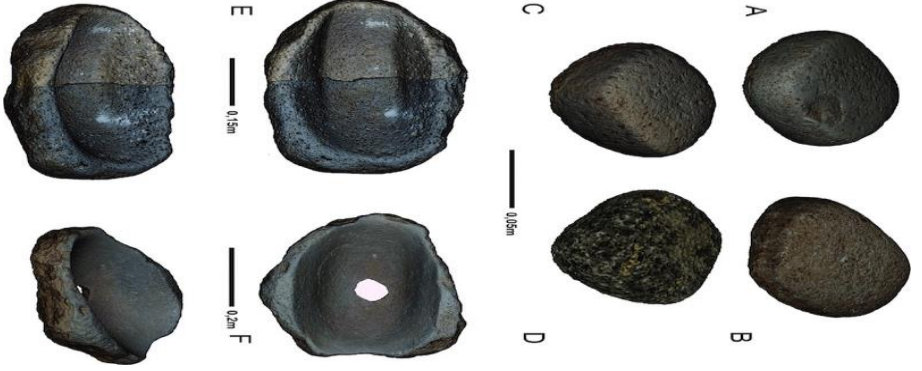
yapılar yapabildiklerini ve onları bir araya getiren manevî bir güdüye sahip olduklarını göstermektedir. Göbekli Tepe'yle beraber, yerleşik hayata geçişin dinleri ortaya çıkarmadığı, aksine dinî inanışın insanlarda içsel bir güdü oluşturduğu ve bu motivasyonun da işbirliği içinde ortak hareket etmelerini sağlayarak yerleşik hayata geçişi tetiklediği görülmektedir. Bu, ilk insanların bir araya gelmelerini sağlayan dinî inanışa sahip olduklarını da ortaya çıkarmaktadır (Göler, 2016: 16-17; Yelken, 2019: 233).

Dünyada ilk yabanî buğdayın atası “*Einkorn*”un 10.500 yıl önce Urfa'ya yakın bir bölge olan Karacadağ³ eteklerinde geliştiği ifade edilir (Heun, Schafer-Pregl, Klawan, Castagna, Accerbi, Borghi ve Salamini, 1997: 1312; Özcan, 2014: 68). Oysa einkornun ilk izlerine Göbekli Tepe'de rastlanmıştır (Schmidt, 2000: 16). Bu, ilk tarım faaliyetleri ve tahıl kullanımının düşünüldüğünden çok daha önceye tarihlenmesini gerektirir. Göbekli Tepe henüz açılmamış tapınaklarla beraber çok büyük bir alanı kapsadığı için, tahılların Karacadağ'a Göbekli Tepe'den geldiği tahmin edilmektedir.

Göbekli Tepe'deki kazılarda birçok hayvan kemiği kalıntısı, yabanî tahıl kalıntısı, sebze tohumu, öğütme taşları (**Şekil 5**), oluklu büyük tekne ve kaplar (**Şekil 6**) çıkarılmıştır (Dietrich L., Meister, Dietrich O., Notroff, Kiep, Heeb, Beuger ve Schütt, 2014: 3; Özcan, 2019: 67). Öğütme taşları bitkilerin işlendiğini gösteren önemli bir kanıttır. Islahı yapılmış bitki kalıntısı, buğdayın atası olan einkorn kalıntısı Göbekli

³ Köln'de Max Planck Enstitüsü'nün yürüttüğü çalışmaya göre, tüm tahılların atası olarak bilinen siyez, triticum, kaplıca ve einkorn gibi yabanî tahılların, ilk olarak Karacadağ'da görüldüğü tespit edilmiştir. Bkz: İ. Metin, “*age*.”, s. 182.

Tepe’de tarımın yapıldığı varsayımlarını güçlendirmektedir (Peters, Schmidt, Dietrich ve Pöllath, 2014: 3066).

Şekil 5: Kazıda Çıkarılan Öğütme Taşları

(<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0215214.g007>; L. Dietrich vd., 2014: 12;
<https://arkeofili.com/wp-content/uploads/2019/05/tahil2.jpg> 29.05.2020)

Şekil 6: İçinde Siyah Tahıl Kalıntısı Tespit Edilen Tekne (Özcan, 2019: 67)

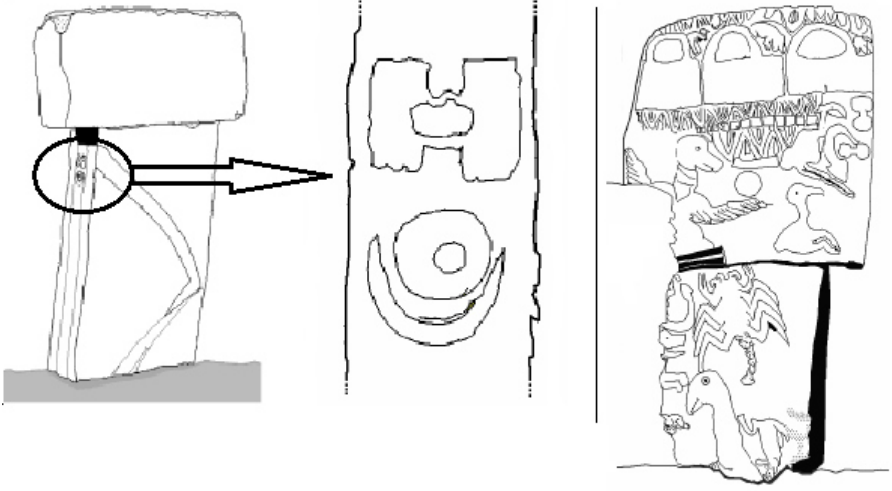
Arkeolojik kazılarda taşlama takımlarının bulunması bitkilerin işlendiğine yönelik bir kanıt sayılır. El taşları, kâse biçimi verilmiş kayalar, tabaklar gibi ekipmanların yüzeylerindeki aşınmalar incelenerek ne amaçla kullanıldıkları belirlenmeye çalışılır. Bazı taşlardaki aşınmaların öğütme işleminden kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Dikdörtgen binaların çevrelerinin tahıl işleme alanları olarak kullanıldığı ve taşlardaki çift yönlü taşlama hareketlerinden yola çıkılarak einkornun öğütülerek un üretildiği düşünülmektedir (Dietrich vd., 2014: 3). Kömürleşmiş bitki kalıntısı az olsa da, yapılan detaylı bitki kalıntıları analizleri, Göbekli Tepe’de tahılların kullanıldığını doğrular niteliktedir (Neef, 2003: 15).

Kazılarda 160 litrelik büyük taş kaplarda buğday ve arpanın suyla bekletilerek mayalanmasıyla oluşan asit izleri de bulunmuştur. Bu da, oradaki insanların tahıl ektiklerini, mayalama işlemini bildiklerini ve içecek ya da ekmek yaptıklarını göstermektedir. Kazı alanında Antep fıstığı ve badem kabukları bulunması da bölgede tarım yapıldığına işaret eden önemli ipuçlarıdır (Metin, 2019: 183-185). Büyük silolara rastlanmadığı için burada tahılın depolanmadığı, üretimin sadece yiyecek ihtiyacının hemen giderilmesi için yapıldığı düşünülmektedir. Taştan yapılmış ince duvarlı dışı süslenmiş içi oyuk kapların tahılların mayalandırılmasıyla elde edilen içeceğin içilmesi için kullanıldığı tahmin edilmektedir (Dietrich vd., 2014: 27). Bütün bunlar ilk yabanî tahıl kullanımının çok daha eskiye tarihlendiğini, Göbekli Tepe’de yaşamış insanların bir şekilde ekip biçecek, yiyecek ve içecek yapacak bilgiye sahip olduklarını göstermektedir.

1.4. Sanat ve Diğer Bilimsel Gelişmeler

Çok sayıda sabit ve taşınabilir sanat eseri bulunan Göbekli Tepe'deki sütunlarda çoğunlukla hayvan motifleri ve soyut işaretler vardır. Her yapıda farklı figürler baskındır. A yapısında yılan, B'de tilki, C'de domuz ve D'de kuş figürü baskındır. Bu da, her yapının farklı insanlarca yapıldığının ve farklı bir kompozisyon anlatılmak istendiğinin göstergesi olabilir. Hayvan ve insan figürlerinin genellikle erkek olarak resmedildiği, kadın tasvirinin çok az olduğu gözlenmektedir. Anıtsal yapılardaki mimarî, yüzlerce insanın iş gücünü gerektirir ki bu, orada bir iş birliğinin, gönüllü kolektif emeğin olduğunu gösterir (Dietrich vd., 2014: 26-27; Yelken, 2019: 229-233).

Dikili taşların çoğunda tilki, yaban sığırı, yaban domuzu, alageyik, ördek, turna vb. hayvan kabartmaları doğaya uygun olarak resmedilmiştir (Kurt ve Göler, 2017: 1118; Schmidt, 2003: 3). Halka, yarım ay, sepet, daire, hilal ve **H** şeklinde soyut anlamlar içeren motifler de (Kurt ve Göler, 2017: 1118) (**Şekil 7**) oldukça estetik görünümde dirler. **T** şeklindeki dikili taşlarda ustaca yapılmış insan figürleri de vardır (Halis, 2019: 55). Bu da, motifleri yapan sanatçıların doğaya uygun eserler yapabildiklerini gösterir (Schmidt, 2010: 244). Bu kalıntılar, bilim, sanat, din ve diğer birçok sosyal dinamiklerin, tarım toplumuna geçilmeden çok daha önce Göbekli Tepe'de geliştiğini göstermektedir (Özcan, 2014: 37).

Şekil 7: Dikilitaşlar Üzerindeki Soyut Semboller (Kurt ve Göler, 2017: 1122)

Sütunlardaki kabartma figürler oyma yöntemiyle gerçeğe oldukça yakın şekilde işlenmiştir. Öyle ki üç boyutlu tasarlanmış hayvan figürleri dahi vardır. (Şekil 8) O dönemde henüz demir ve metal olmadığı için, yontma işleminde çakmaktaşı kullanılmıştır. Çakmak taşı Göbekli Tepe mevkiinde bulunmadığından, başka yerden getirildiği düşünülmektedir. Sadece çakmak taşı kullanılarak yapılan bu kabartmalar, çok derin bilgi ve tecrübeyi gerektirir. Mimarî ve sanatta usta oldukları, ustalık bilgisini nesilden nesile aktardıkları görülmektedir. (Özcan, 2014: 39; Sepici, 2018: 82-83). Günümüzden 6.000 yıl önce metal aletlerle yapıldığı düşünülen yontma işleminin, 12.000 yıl önce metal aletler kullanılmadan ince işçilikle yapılabildiği ortaya çıkmaktadır (Yelken, 2019: 38).

Göbekli Tepe’de T şeklindeki sütunlara vurulduğunda, düşük desibelde titreşimli bir tınlama sesinin çıkması dikkat çeken bir ayrıntıdır. Titreşim sesleri için içi boşluklu özel yapıya sahip taş gerekmektedir. Bu da, Göbekli Tepe’yi yapanların ileri bir teknik bilgiye sahip olduklarını göstermektedir. Yapılarda dikkat çeken başka bir ayrıntı, kabartmaların akşam meşale ışığında üç boyutlu görünürken, güneş ışığında iki boyutlu görünmeleridir. Bu farklılığın nedeni olarak, yapıların gece ateş ışıklarının etkisiyle üç boyutlu olarak tasarlanıp yapılması gösterilmektedir (Sepici, 2018: 83-84).

Şekil 8: Dikilitaş Üzerindeki Üç Boyutlu Hayvan Figürü

(<https://www.google.com/> 02.06.2020)

Göbekli Tepe’nin keşfiyle düzeltilmesi gereken bir diğer bilgi, tarihte ilk ipliğin dokunup kumaş yapılmasına daırdır. Tarihte ilk dokumanın Göbekli Tepe’nin kuzeydoğusundaki Çayönü’nde bulunan kumaş parçası nedeniyle M. Ö. 9.000 yılında yapıldığı düşünölmekteydi.

Fakat Göbekli Tepe’de bulunan kumaş parçası bu bilgiyi çürütmekte ve tarihte bilinen ilk dokumanın 12.000 yıl önce yapıldığını ortaya çıkarmaktadır (Yelken, 2019: 38).

1.5. Felsefe

Bilim tarihi araştırmalarında yazılı sisteme dayalı belgeler o dönemi tüm açıklığıyla ele almayı kolaylaştıran bir unsurdur. Tarihî bulgular yazı sistemine dayalı bir metin değilse, bu bulguların dönemine uygun olarak yorumlanması oldukça güçtür. Bu noktada arkeolojik buluntular, bilim tarihindeki belirsizlikleri gidermesi yeni veriler sunması bakımından oldukça önemlidir. Göbekli Tepe’de bir yazı sistemi olmamasına karşın, dikilitaşlar üzerindeki sembollerin hiyeroglif yazının temellerini teşkil ettiği ve bu figürlerin bir kompozisyon dâhilinde yapıldığı düşünölmektedir. Bu figürlerin anlatmak istediği kompozisyonu da ancak bilimsel veriler ışığında felsefi bir bakış açısıyla anlamak mümkündür (Kılıç ve Eser, 2019a: 748-749; 2019b: 359-360).

Varlığın neliğini ve insanın dünyaya geliş amacının ne olduğunu sorgulamak felsefi düşöncenin çıkış noktasıdır. Felsefi düşöncenin ilk olarak M.Ö. 5. yüzyılda dünyanın çeşitli yerlerinde başladığı yaygın görüştür. Özellikle Akdeniz’in doğusunda, Hindistan ve Çin’de “ben kimim? varlık nedir?” sorusunu soran bilgelerin evrendeki kaotik düzeni anlamlandırma çabasıyla düzenler oluşturdukları, soyutlama eğilimiyle daha derin sorular sorarak spekülâtif cevaplar ortaya koydukları ifade edilir (Cevizci, 2019: 21). Oysa bu mantıkla felsefi düşöncenin ilk temellerini Yunan’da, Hint’te ve Çin’de değil Göbekli

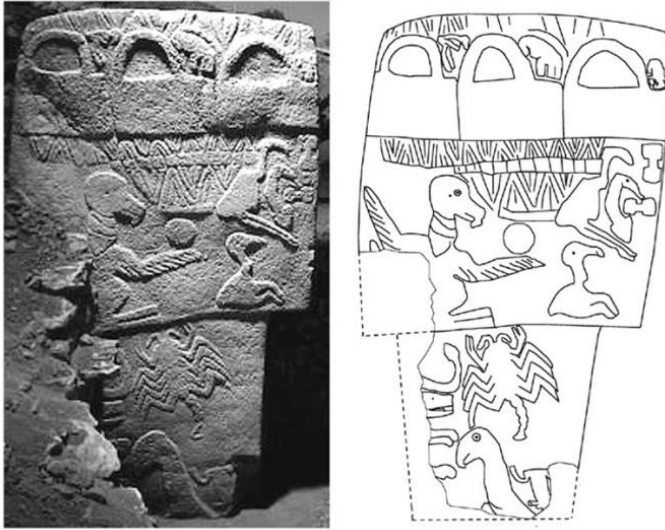
Tepe’de görmek daha doğru olur. Çünkü Schmidt’e göre Göbekli Tepe, ilk kez evrene ve varlığa dair soru soran kişiler tarafından yapılmıştır (Vahapoğlu, 2013: 22).

Kazı çalışmalarının henüz tamamlanmamış olması, yazılı bir metnin bulunmayışı, oradaki insanların düşünce ve yaşayışları hakkında net bir şey söylemeyi elbette zorlaştırmaktadır. Fakat dikilitaşlardaki semboller, oradaki insanların hayatları ve düşüncelerine dair birçok ipucu vermektedir. Buradan hareketle Göbekli Tepe insanların, doğayı gözlemleyerek bilgi edindiklerini, bilgilerini pratik alanda uyguladıklarını; varlıklar, olay ve olguları sorgulayarak, hayatın anlamı üzerinde düşündüklerini; ölüm ötesi kurtuluşu bir inanç sistemi içinde gördükleri ve toplumsal hayatı kurduklarını söyleyebiliriz.

Dikilitaşlardaki her figür oradaki insanların yaşantı ve düşüncelerini öğrenebilmek için birer ipucudur. Çünkü her figür birçok anlamlar içermekle beraber bir kompozisyon dâhilinde yapılmıştır (Kılıç ve Eser, 2019b: 359). Figür ve sembollerin incelenmesi, yorumlanması oldukça derin, detaylı disiplinler arası çalışmayı gerekli kıldığı için ayrı bir çalışma konusudur. Fakat kısaca değinecek olursak: yılan sembolü ölümsüzlük, yeniden doğma, fallik unsur, sonsuzluk, tıp gibi birçok anlama gelmektedir. Kuş sembolü; ölüm, ruh, duman, mezar, verimlilik anlamlarını simgelerken, dairesel taşlar ise kapı, eşik, Tanrı ile buluşma, öte dünyaya geçiş anlamlarını temsil etmektedir (Halis, 2019: 66-67, 75, 129). Özellikle D sütunu 43 numaralı dikilitaştaki (Şekil 9) figürlerin, bir kompozisyon dahilinde yapıldığı, bu

sembollerin hayat, ölüm ve ölümden sonraki yaşamı ifade ettiği düşünülmektedir (Halis, 2019: 150; Kılıç ve Eser, 2019a: 746).

Göbekli Tepe’de yaşamın taşlara resmedilmesiyle bir mitoloji geleneğinin oluştuğu söylenebilir. Dikilitaşlar üzerindeki birçok sembol Sümer mitolojisinde de görülmektedir. Öyle ki D yapısında 43 numaralı dikilitaş üzerindeki hayat döngüsünü anlatan tasvirler, Sümer mitolojisindeki “*Tanrıça İnanna’nın Ölüler Diyarına İnişi*” ve “*Kutsal Evlilik*” adlı mitolojik anlatılar ile benzerlik göstermektedir (Kılıç ve Eser, 2019a: 750; 2019b: 374).

Şekil 9: Göbekli Tepe’de D Yapısı 43 Numaralı Dikilitaşta Hayat Döngüsünü Anlatan Semboller (<https://www.google.com/> 02.06.2020)

İnsanlık tarihinin erken yerleşim yerlerinde, belirli bir örüntü içeren yapılar, figürler, günlük yaşamın sınırları ve bağlarına yönelik önemli ipuçları vermelerinin yanı sıra, hayat koşullarıyla baş edebilmek için insanın dünyayla nasıl ilişki kurduğunu da gösterirler (Fred ve

Hodder, 2018: 129). Bu bağlamda sembollerin, toplumun yaşantısını, davranış biçimlerini ve ahlak öğretilerini yansıttığı gibi oradaki yaşam felsefesine de ışık tutar.

SONUÇ

Akıl ve bilinç yetisine sahip olan insan, sahip olduğu yetilerle kendini, doğayı ve yaratıcısını bilmek istemiş ve neticede insan-insan, insan-doğa, insan-Tanrı ilişkilerini açıklamaya girişmiştir. Gerek doğa bilimleri, gerekse din ve insan bilimlerinin kökeni, insanın “bilme” merakına dayanır. Dolayısıyla bilimin kökeni, insanlık tarihi kadar eskidir. Bilimin tarihsel gelişimini doğru saptayabilmek için arkeolojik çalışmalar ve tarihî kalıntılar büyük öneme sahiptir. İşte Göbekli Tepe insanlık tarihi, dinler tarihi ve bilim tarihinin doğru ele alınması açısından oldukça önemli bir arkeolojik buluntudur.

Neolitik Çağın çanak çömleksiz dönemine tarihlenen, 1995 yılında arkeolojik kazılarla Şanlıurfa’da bulunan Göbekli Tepe, yaygın görüşün aksine, avcı-toplayıcı ve göçebe olan ilk insanların “ilkel” olmadıkları, zengin bir kültürel yapıya sahip olduklarını ortaya çıkarmıştır. Göbekli Tepe, İngiltere’deki Stonehenge’den 7000 yıl, Mısır piramitlerinden yaklaşık 7500 yıl, (Lorenzis ve Orofino, 2015: 41; Yelken, 2019: 37) ve Mezopotamya uygarlıklarından 5000 yıl daha eskidir. Dolayısıyla ilk medeniyetin Mezopotamya’da başladığı, buradan Anadolu’ya yayıldığı görüşünün aksine; Göbekli Tepe ve çevresinde başladığı, buradan Mezopotamya, Mısır ve çevre bölgelere yayıldığı düşüncesini ön plana çıkarır.

Matematik ve geometrinin mimarîde uygulanmasının ilk Mezopotamya'da başladığı görüşü de Göbekli Tepe'yle beraber çürümüştür. Kazı raporlarına göre Göbekli Tepe'deki yapılar ileri bir matematik, geometri ve astronomi bilgisine dayalı olarak inşa edilmiştir. Bu; bilgi, bilim, düşünce, inanç, sanat, estetik, mimari ve teknik her alanda bilim tarihi açısından doğru kabul edilen birçok görüşün yeniden ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Göbekli Tepe'den önce yaygın olan bir diğer görüş, tarım devriminin başlamasıyla yerleşik hayata geçen ilkel insanların, daha sonra varlığı sorgulayarak bir inanç sistemi geliştirdikleridir. Oysa henüz yerleşik hayata ve tarım toplumuna geçilmeden Göbekli Tepe'deki insanları bir araya getiren manevî bir güdü olduğu görülmektedir. Göbekli Tepe'yle beraber, yerleşik hayata geçişin dinleri ortaya çıkarmadığı, bu yaygın görüşün aksine dinî inanışın insanlarda içsel bir güdüyü sağladığı ve işbirliği içinde ortak hareket etmelerine kaynaklık ederek yerleşik hayata geçişi tetiklediği ortaya çıkmıştır.

Göbekli Tepe'deki yapıların her biri, ortak iş gücüne, sanata, bilgiye, düşünce ve inanca işaret etmektedir. Tonlarca ağırlıktaki dikili taşların yapılması, üzerine birçok semboller işlenmesi, örgütsel insan faaliyetlerinin var olduğuna, insan topluluklarının iş birliği içinde bir araya geldiğine ve sosyal bir yapının olduğuna işaret etmektedir.

Göbekli Tepe, tarım alanında da bilim tarihi açısından bir paradigma kaymasına neden olmuştur. Dünyada ilk yabanî buğdayın 10.500 yıl önce Karacadağ'da yetiştirildiği bilgisi, Göbekli Tepe kazı alanında kömürleşmiş tahıl kalıntılarının bulunmasıyla beraber çürütülmüştür.

Yine yapılar üzerindeki yontma işleminin metal aletler olmadan doğaya uygun şekilde ve estetik bir kaygıyla yapılmış olması, 12.000 yıl önce de insanların sanatsal faaliyetlerde bulunduğuna, taşları yontma bilgi ve becerisine sahip olduklarına kanıt niteliğindedir.

Her bir yapı üzerindeki sembol ve figürler, orada yaşayan insanların bilgi, becerisini gösterdiği gibi, evrene ve kendi benliğine yönelik bir soruşturmanın olduğuna da işaret etmektedir. Bir kompozisyon dâhilinde yapılan figürler, Göbekli Tepe’de insan-doğa-yaratıcı ilişkisinin sorgulandığı ve cevaplar arandığını göstermektedir. Buradan hareketle felsefî düşüncenin temeli olan “Ben neyim, kimim? Nereden geldim? Ne olacağım? Hayatın anlamı nedir? Her şey nasıl var oldu? Varlık sonunda ne olacak? gibi soruların baş göstermesiyle insanların ortaklaşa hareket ettiği, bir kült alanı kurduğu söylenebilir.

Sonuç olarak Göbekli Tepe’de 12000 yıl önce yaşayan insanların düşünülenin aksine ilkel olmadıkları; akıl ve bilinçle matematik, geometri, sanat, astronomi, bilgisine sahip oldukları görülmektedir. Göbekli Tepe’de tarım, sembolik dil kullanımı, fikirlerin ve yaşantının taşla yontularak kültürel miras aktarımı, inanç sistemi kurma, ortak bir güdüyle hareket etme vb. gibi birçok medeniyet emarelerine rastlanmasından dolayı, bilim tarihindeki birçok ezberi bozduğu söylenebilir. Fakat bilimin tarihsel seyrini doğru tespit edebilmek için Göbekli Tepe’nin efsanevî ve fantastik anlatılardan ziyade, kazı sonuçlarına göre disiplinler arası bir bakış açısıyla ele alınması ve böylelikle bilim tarihinin revize edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Başgelen N. (2006). Seramiğin Bulunup Geliştiği Anadolu'nun Benzersiz Dönemi Neolitik Çağ, Arkeoloji Dergisi, Sayı 13
- Cevizci A. (2019). Felsefe Tarihi, Say Yayınları, 9. Baskı, İstanbul
- Childe G. (2006). Kendini Yaratan İnsan, Varlık Yayınları, Sekizinci Baskı, İstanbul
- Collins A. (2016). Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu, (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınevi, 1. Basım, İstanbul
- Dietrich L., Meister J., Dietrich O., Notroff J., Kiep J., Heeb J., Beuger A. ve Schütt B. (2014). Cereal Processing at Early Neolithic Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. PLoS ONE 14(5): e0215214
- Etlı Ö. B. (2016). Göbekli Tepe ve Ön- Türkler, Gece Kitaplığı, Birinci Basım, Ankara
- Etlı Ö. B. (2020). Göbekli Tepe'nin Sırrı: Kozmik Ekinoks ve Kutsal Evlilik. <https://www.academia.edu/11848734/> (Erişim Tarihi: 01.06.2020)
- Fred J. ve Hodder I. (2018). Uygarlığın Doğuşunda Din-Çatalhöyük Örneği, Alfa Yayınları, 1. Basım, İstanbul
- Göler M. E. (2016). Anadolu'nun İlk Tapınağı: Göbekli Tepe, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara
- Haklay G. ve Gopher A. (2020). Geometry and Architectural Planning at Göbekli Tepe, Turkey, Cambridge Archaeological Journal, 30 (2), 343-357
- Halis G. (2019). Göbekli Tepe Sembolizmi, A7 Kitap, 3. Baskı, İstanbul
- Heun M., Schafer-Pregl R., Klawan D., Castagna R., Accerbi M., Borghi B. ve Salamini F. (1997). Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerprinting, SCIENCE, VOL. 278, 14 NOVEMBER
- Hole F. (2002). Is Size Important? Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation, (Ed. Ian Kuijt, Kluwer), Academic Publishers, New York
- Kılıç Y. – Eser E. (2019a). Göbekli Tepe Ne Anlatıyor: Doğum, Ölüm ve Hayat Döngüsü, III. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Bildiriler Kitabı, 24-26, İğdır

- Kılıç Y. – Eser E. (2019b). Göbekli Tepe D Tapınağı Dikilitaş Betimlemeleri ile Sümer Mit Anlatıları Arasındaki Benzerlikler, Doç. Dr. Samira Kortantamer Armağanı, Çizgi Kitabevi
- Kurt A. O. ve Göler M. E. (2017). Anadolu'da İlk Tapınak: Göbekli Tepe, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, CUID, December, 21 (2): 1107-1138
- Lorenzis A. D. ve Orofino V. (2015). New Possible Astronomic Alignments at the Megalithic Site of Göbekli Tepe, Turkey, Archaeological Discovery, 3, 40-50
- Mann C. C. (2011). The Birth of Religion. National Geographic Magazine, June, Sayı: 41
- McNeill W. H. (2002). Dünya Tarihi, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitapevi, Ankara.
- Metin İ. (2019). Başlangıçların Önceki ve Eski Zamanların Gerçek Öyküsü-Göbekli Tepe, La Kitap Yayınları, 1. Baskı, Ankara
- Mutluay N. (2010). Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı, Alter Yayıncılık, Ankara
- Neef R. (2003). Overlooking the Steppe-Forest: A Preliminary Report on the Botanical Remains from Early Neolithic Göbekli Tepe (Southeastern Turkey), Neo-Lithics 2(3)
- Özcan E. S. (2014). Göbekli Tepe-Dünyanın En Eski ve En Büyük Tapınma Alanı, TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi
- Özcan E. S. (2019). Tarım ve Hayvancılık Göbekli Tepe'de mi Başladı?, TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi, Mart
- Özçelik C. (2018). Göbekli Tepe-Öteki Dünyaya Açılan Kapının Şifreleri, Nas Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul
- Peters J. ve Schmidt K. (2004). Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, southeastern Turkey: a preliminary assessment. Anthropozoologica 39(1), 179-218
- Peters J., Schmidt K., Dietrich O. Ve Pöllath N. (2014). Göbekli Tepe: Agriculture and Domestication. in Encyclopedia of Global Archaeology, (ed. C. Smith.) New York (NY): Springer, 3065-8
- Schmidt K. (2000). Göbekli Tepe, Southeastern Turkey, A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations. In Paléorient, vol. 26, n°1. pp. 45-54

- Schmidt K. (2003). The 2003 Campaign at Göbekli Tepe (southeastern Turkey), *Neo-Lithics* 2(3), 3-8.
- Schmidt K. (2007). Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe - En Eski Tapınağı Yapanlar, *Arkeoloji Sanat Yayınları*, İstanbul
- Schmidt K. (2010). Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries, New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs, *Documenta Praehistorica*, XXXVII
- Schoch R. M. (2010). The Mystery of Göbekli Tepe and Its Message to Us. *New Dawn*, September-October, 53-60
- Sepici L. (2018). Anadolu’da Keşfedilen Dünya’nın İlk Mabedi Göbekli Tepe, *Sınır Ötesi Yayınları*, 3. Baskı, İstanbul
- Vahapoğlu E. (2013). Dünyanın İlk Tapınağı Göbekli Tepe, *Alfa Yayınları*, İstanbul
- Watkins T., Benz M., Georg H. ve Gebel K. (2014). The Construction of Neolithic Corporate Identities, 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Basel, June 9-13, *NEO-LITHICS* 1/14
- Yelken M. K. (2019). Her Yönü ile Göbekli Tepe, *Gece Kitaplığı*, 2. Baskı, Ankara
- Yıldırım C. (2019). *Bilim Tarihi, Remzi Kitabevi*, Yirmi Üçüncü Basım, İstanbul

